

دانشگاه علم و صنعت ایران

Islamicarchitecture.ir

کتابخانه

قطب علمی معماری اسلامی

کد فایل: قطب علمی معماری اسلامی - معماری اسلامی

باغ ایرانی

داراب دیبا - مجتبی انصاری

مقدمه

باغی ایرانی از قدیمی ترین و مهم ترین باغ های جهان به شمار می روند و در نوشته های یونانیان و تورات و ... از آن سخن بسیار رفته است.

کشاورزی و باغ سازی در آیین ایران قدیم با قرب و منزلتی مؤکد توصیه شده است. با گرویدن ایرانیان به دین اسلام این دیدگاه از عمق بیشتری برخوردار و باعث ترویج باغ سازی ایرانی در اقصی نقاط عالم اسلامی گردید.^۱

واژه باغ معادل "پردیس" است که از کلمه "پایری د آزا" (به معنی محوطه محصور و مدور، باغ، بوستان) ریشه گرفته است که معرب آن "فردوس" می باشد.^۲

همین لفظ به همراه الهام یونانیان و سپس اروپائیان (در دوره رنسانس) از شیوه باغ ایرانی به آن جا راه یافته و کلمه (Paradise) در زبان انگلیسی و (Paradis) در زبان فرانسه از آن مشتق شده است. باغ ایرانی به عنوان گونه ای از معماری برون گرای ایرانی، در منطق و اصول شکل گیری فضا، ارتباطی نزدیک با معماری درون گرا (حیاط دار) دارد، این مقاله به اصول باغ ایرانی که از عقاید اسلامی نیز متأثر است می پردازد.

اهم مسائل مطروحه در مقاله به شرح زیر می باشد:

۱- باغ تمثیلی از بهشت (بررسی دیدگاه های انسان در ادیان مختلف از بهشت و نقش آن در شکل گیری باغ ایرانی).

۲- حضور و نقش ویژه باغ در محیط کویری.

۳- هندسه، باغ ایرانی در مقایسه با معماری حیاط و نظم حاکم بر روح فضا در محیط مصنوع

ایرانی.

۴- مرکزیت و وحدت در باغ ایرانی.

۵- ابعاد تمثیلی، طهارت و جریان "آب" در باغ و تأثیرات روانی و اقلیمی آن.

۶- گیاهان باغ، درخت های سایه دار و درخت های میوه دار و حکمت آنها از نظر مناظر و مرایا.

۷- ابعاد فرهنگی و اجتماعی در شکل گیری باغ ها.

^۱ مجتبی انصاری - طرح پیشنهادی برای رساله دکتری، دانشگاه تهران، گروه دکتری معماری، ۱۳۷۴ ص ۲ و ۳.

^۲ دکتر محمد معین، فرهنگ معین، امیرکبیر، جلد دوم ص ۱۵۱۴.

۸- سهم عمده باغ‌ها در ایجاد فضای سبز، تولید رطوبت، اکسیژن، تنظیم شرایط اقلیمی و کنترل اوضاع جوی.

باغ تمثیلی از بهشت برین

انسان و بهشت

همه ادیان الهی انسان را موجودی رانده شده از بهشت (بهشت امتحان)^۲ می‌دانند و او را به "بهشت موعود" وعده داده‌اند.

اعتقاد به بهشت بعد از مرگ در سایر اعتقادات مذهبی نیز وجود داشته است که از آن جمله می‌توان به اعتقادات مصریان باستان و هندوان اشاره کرد و از دیدگاه چینی‌ها و ژاپنی‌ها روح انسان پس از مرگ و طی مراحل سخت، در قالب تازه‌ای به زمین باز می‌گردد و یا در بهشتی که شباهت تام با روی زمین دارد به آرامش و سعادت جاوید می‌رسد. در ایران قدیم معتقدات آیین "مزدیسنی" در مورد بهشت کاملاً روشن است که دارای سه "سرا" است که از سرای سوم به بارگاه جلال اهورا و عرش باری تعالی می‌رسد.^۴

آب به معنای سرچشمه حیات و گیاهان جلوه‌های جمال و زیبایی طبیعت‌اند و باغ در سرزمین‌های گرم و خشک آیتی از سرزندگی خاک و تمثیلی از بهشت برین بر کره ارض می‌باشد. قرآن کریم که خود آیاتی از جلوه‌های جمال خداوند است با تکیه بر تصاویری که انسان از سرسبزی و خرمی طبیعت دارد بهشت را در جهان آخرت توصیف نموده است و پس از اسلام معماران مسلمان با عنایت به این توصیف‌ها بهشت‌هایی را در این جهان فناپذیر ساخته‌اند که به راستی تمثیلی از جنت است که در قرآن توصیف شده است. (و^۱) این سؤال مطرح است که باغ‌های بهشت گونه‌ای از چه جهت با بهشت اخروی قابل مقایسه است؟

در قرآن کریم در توصیف بهشت آمده است که:

و کسانی که ایمان آوردند و عمل صالح انجام دادند بشارت ده که باغ‌های (جنت) نصیب آنها خواهد شد که نهرهایی از زیر قصرهای آنها جریان دارد، هر زمان میوه‌ای از آن به ایشان داده می‌شود

---

^۲ بهشت آدم را در اعتقاد اسلامی غیر از بهشت موعود (آخرت) می‌دانند. رش به: ترجمه: تفسیر المیزان، جلد ۱ ص ۱۵۴ الی ۱۸۳.

^۴ مجتبی انصاری، طرح پیشنهادی برای رساله دکتری، دانشگاه ان، گروه دکتری معماری، ۱۳۷۴، ص ۴.

^۵ مجتبی انصاری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه تربیت مدرس، سال تحصیلی ۱۳۶۸-۱۳۶۷، ص ۱۰۹.

^۶ این معنا از باغ نه تنها نزد ایرانیان مطرح بوده است، بلکه اکثر جهانگردان غربی که از ایران دیدن کرده‌اند نیز با توجه به خصوصیات آب و هوای مناطق گرم و خشک ایران بدان تأکید کرده‌اند.

"دونالدویلبر" در کتاب باغ‌های ایران (ص ۱۲-۱۳) در هنگام عبور از جاده‌های مناطق گرم و خشک با دیدن قهوه‌خانه‌هایی با حوض آب و فضای سبز کوچک در کنار آن جاده‌ها می‌گوید: "...بلافاصله تشبیه باغ به بهشت که ایرانیان مکر به آن اشاره می‌کنند در نظر من امری طبیعی و کاملاً متناسب جلوه نمود."

می گویند پیش از این (در دنیا) مانند اینها روزی ما شد. (قالو هذا الذی رزقنا من قبل و اتوا به متشابها) و نعمت های گوناگون به آنها داده خواهد شد و ...^۷

همان طور که در این آیه آمده است، آنچه در بهشت روزی صالحان می شود مشابه آن چیزی است که (در دنیا) روزی انسان است. اما این سؤال مطرح است که این گونه توصیف از بهشت به دلیل تفهیم زیبایی ها و لذات بهشت آخرت به کار گرفته شده یا مطابق با واقعیت بهشتی است؟

آنچه مسلم است بهشت آخرت که قرآن ارائه می دهد تفاوت ذاتی با دنیا دارد و آن اینکه:

۱- همه چیز در آنجا جاوید، ماندگار و فسادناپذیر است، و تحول در آنجا راه ندارد.^۸

۲- هر چیزی که مورد اراده قرار گیرد حاضر خواهد بود.

۳- ...

لذا می بینیم ایرانیان بهشتی را در این عالم (باغ) طرح کرده اند که با خصوصیات این دنیا مطابقت دارد (تحول پذیری) اما تصاویر بهشت آخرت را تداعی می کند. و سعی کرده اند که در همه فصول سال زیبایی و بهره دهی (میوه های مناطق مختلف آب و هوایی در چهار فصل سال) در یک اکوسیستم بسته و جدا از محیط فراهم آید.

در این بخش از سخن به تصاویری که آیات قرآن و احادیث از بهشت ارائه داده اند می پردازیم و نمونه های ساخته شده توسط معماران مسلمان شرح داده خواهد شد.

وسعت جنت

(جَنَّةٌ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ)^۹ و بهشتی که پهنای آن پهنای آسمان ها و زمین است. (منظور از کلمه (عرض) وسعت گسترش آن می باشد و کنایه از این است که بهشت به قدری وسیع است که اصولاً قدرت توهم بشر هم قادر به درک آن نیست).

همین معنا در روایاتی از حضرت محمد (ص) در نهج الفصاحه آمده است:

”بهشت صد درجه است و فاصله هر دو درجه مانند زمین و آسمان است.^{۱۰}“

”بهشت صد درجه است و اگر جهانیان در یکی از آن مجتمع شوند جایشان می شود.^{۱۱}“

---

^۷ و بشر الذین آمنوا و عملوا الصالحات ان لهم جناب تجری من تحتها الانهار كلما رزقوا من ثمره رزقاً قالو هذا الذی رزقنا من قبل و اتوا به متشابها و لهم فیها ازواج مطهره و هم فیها خالدون (۲۵ بقره).

^۸ ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات کانت لهم جنات الفردوس نزلاً، خالدین فیها لایغون عنها حولا (سوره کهف آیه ۱۰۸) آنان که به خدا ایمان آورده نیکوکار شدند البته آنها در باغ های بهشت منزل خواهند یافت همیشه در آن بهشت ابدی هستند و تحول از آن چه دارند نخواهند.

اگر با معیارهای دنیوی به این موضوع بنگریم بهشت بدون تحول خستگی آور خواهد بود اما از آن جهت که به مطلوب جاودانه (لقاء الله) رسیده و از سر کوی او به جای دیگر رفتن معنی ندارد. رجوع شود به: استاد مطهری، فطرت، صدر، ۱۳۷۳.

^۹ سوره آل عمران آیه ۱۳۳ و سوره حدید آیه ۲۱.

^{۱۰} نهج الفصاحه ص ۲۸۱ حدیث ۱۳۳۵.

”بهشت صد درجه است و فاصله هر دو درجه پانصد سال راه است.^{۱۲}“

یکی از خصوصیات باغ های ایرانی وسعت آنها است، گرچه باغ های معروف و وسیعی در ایران وجود داشته است که از جمله به باغ هزار جریب در اصفهان می توان اشاره کرد.^{۱۳} اما وسعت مجازی باغ ایرانی که منتج از هندسه خاص آن، کاربرد همه عوامل طبیعی و... می باشد از اهمیت بیشتری برخوردار است و هویت باغ ایرانی نیز از آنها ناشی شده است.

وجود چشم انداز اصلی به شکل مستقیم کشیده در محور طولی باغ رو بروی کوشک و کاشتن درختان بلند در دو طرف آن نقشی اساسی در ایجاد پرسپکتیوی دارد که باغ را طولانی تر جلوه گر می سازد. این همان خصوصیتی است که در باغ های ایتالیایی و به تبع آن باغ های فرمال فرانسوی مورد الهام قرار گرفته است.

شیب طبیعی که در اکثر باغ های ایرانی مورد استفاده قرار گرفته موقعیت مناسبی را برای قرار گیری کوشک در نقطه مرتفع باغ فراهم ساخته است که تمثیلی از معنای فردوس در بهشت می باشد. از نظر بینایی انسان هنگامی در نقطه پستی (کم ارتفاع) قرار می گیرد فاصله خود را تا نقطه مرتفع کمتر از زمانی احساس می کند که همان مسافت را از نقطه بلند می نگرد این خطای حواس که به تفاوت زاویه دید انسان در جهت بالاتر و پایین تر از خط افق مربوط می شود باعث شده است که کوشک از سردر ورودی در باغ نزدیک به نظر آید و بیننده را به حرکت به سوی آن و طی این مسافت به ظاهر کوتاه تر غیب کند و برعکس هنگامی که از کوشک (احتمالاً طبقات بالای آن) به باغ می نگرد فاصله مذکور طولانی تر به نظر آمده و وسعت بیشتری به باغ ببخشد.^{۱۴}

”فردوس“ و ”روضات الجنات“

کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده اند منزلشان باغ های بهشت (جنات الفردوس) است.^{۱۵} روایت شده که رسول خدا (ص) فرموده اند:

”وقتی از خدا درخواست می کنید، فردوس را بخواهید که در وسط بهشت و بر نقطه بلند آن قرار دارد فوق آن عرش رحمان است و نهرهای بهشت از آنجا می جوشد.^{۱۶}“

^{۱۱} همان مآخذ ص ۱۷۵ حدیث ۸۶۷ و ص ۲۸۱ حدیث ۱۳۳۶.

^{۱۲} همان مآخذ ص ۲۸ حدیث ۱۳۳۳.

^{۱۳} توماس هربرت ”Thomas Herbert“ سیاح انگلیسی نقل کرده است که دیوارهای درو این باغ (۴۸۲۸ متر) بوده است. (مجله هنر و مردم شماره ۹۶ و ۹۷ ص ۵).

^{۱۴} باغ کاخ الحمراء در گراندای اسپانیا که با الهام از باغ ایرانی ساخته شده است منظره باغ و آب نماها به طور نشسته بیشترین زیبایی را دارد.

^{۱۵} ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات کانت لهم جنات الفردوس نزلاً. قرآن کریم سوره کهف آیه ۱۰۷.

^{۱۶} ترجمه تفسیر المیزان جلد ۱۳ ص ۶۷۶.

- (روضات الجنات) از جمله نام های بهشت است که در قرآن آمده است.^{۱۷} در مجمع البیان آمده است که کلمه روضه به معنای زمین سبز و خرمی است که گیاهان به خوبی در آن می رویند و کلمه جنت زمینی است که اطرافش درختکاری شده باشد و در نتیجه روضات الجنات باغ های مشجری است که در وسط، زمین سبز و خرمی را فراگرفته باشد.

در باغ ارم شیراز (ضلع راست باغ) تمثیلی زیبا از این معنا به چشم می خورد، زمین چمنی در آنجا قرار گرفته که ارتفاع آن پایین تر از پیاده روهای اطراف است و اطراف آن را درختان فرا گرفته است و دارای آلاچیق های ورودی زیبایی است که محلی برای استراحت در هنگام شب تابستان است.^{۱۸}

نهرهای بهشتی

نقطه اوج تصویری که از بهشت در قرآن اشاره شده (جنات تجری من تحتها الانهار) می باشد و به معنی بوستان هایی است که از زیر (درختان و قصرهای) آن جوی های آب جاری است. این ترکیب کلامی در ۳۵ آیه از قرآن کریم به کار رفته است. و در آیه دیگری سخن از چهار نوع نهر رفته است: مثل آن بهشتی که به مردم با تقوی وعده اش را داده اند این است که در آن نهرهایی از آب تازه و نمانده (انهار من ماء غیر آسن) و نهرهایی از شیر که طعمش تغییر نمی کند (انهار من لبن لم یتغیر طعمه) و نهرهایی از عسل خالص (انهار من عسل مصفی) است و ایشان در بهشت از هر گونه ثمره برخوردارند و مغفرتی از پروردگارشان دارند.^{۱۹}

به دلیل اهمیت موضوع، بحث در این مورد را به بخش هندسه باغ ایرانی وا می گذاریم. در یکی از آیات مذکور می خوانیم.

”و کسانی که ایمان آورده و عمل صالح می کنند ما در غرفه های بهشتی منزلشان می دهیم، غرفه هایی که از پایین آن نهرها جاری است و ایشان همیشه در آن خواهند بود.^{۲۰} کلمه (غرف) جمع غرفه است که به معنای خانه بسیار زیبایی است که در بلندی قرار دارد. در اکثر باغ های ایرانی جوی آب از طبقه زیرین کوشک سرچشمه می گیرد و پس از ریختن به حوض جلوی عمارت در کل باغ جاری می شود. کلمه (کوثر) در آیه (انا اعطیناک الکوثر - سوره کوثر آیه ۱) را بعضی از مفسرین به معنای، نهری در بهشت، حوض خاص رسول خدا (ص) در بهشت یا صحرای محشر^{۲۱} گرفته اند.

^{۱۷} والذین آمنوا و عملوا الصالحات فی روضات الجنات قرآن کریم سوره شوری آیه ۲۲.

^{۱۸} مجتبی انصاری، پایان نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه تربیت مدرس، سال تحصیلی، ص ۶۸-۱۳۶۷، ص ۱۱۳.

^{۱۹} قرآن کریم سوره محمد آیه ۱۵.

^{۲۰} والذین آمنوا و عملوا الصالحات لنبوئنهم من الجنة غرفا تجری من تحتها الانهار خالدین فیها نعم اجر العالمین، سوره عنکبوت آیه ۲۹.

^{۲۱} رجوع شود به علامه طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان جلد ۲۰ ص ۸۵۰.

”نهر (یا حوض) کوثر چنان که در بعضی روایات آمده از زیر عرض جریان دارد و مبدأ و نهایت آن بی پایان و نامحدود است و هر کس به اندازه ظرفیت ذهن صاف و پاکش از آن دریافت و بهره ای دارد.^{۲۲}

درختان بهشتی

از توصیفات دیگری که قرآن کریم در مورد بهشت ارائه داده است توصیف (سدره المنتهی) (درخت بهشتی) است.^{۲۳}

در بعضی از تفاسیر (طوبی) در آیه (الذین آمنوا و عملوا الصالحات طوبی لهم و حسن مآب^{۲۴}) را درختی در بهشت دانسته اند که ریشه اش در منزل رسول خدا است و هیچ منزلی در بهشت نیست مگر آن که از آن درخت یک شاخه در آن خانه سرکشیده باشد.

اهمیت درخت و گیاهان نزد ایرانیان

احترام و تقدیس درخت از دیرباز در ایران مطرح بوده است. ایرانیان قدیم همچنین ”معتقد به فرشته مقدسی بودند به نام (اورز) که صدمه زدن به گل و گیاه، موجب ناراحتی و خشم او می شد.^{۲۵}“ بعد از آب که نقش اصلی در شکل گیری باغ ایرانی را دارد، مهم ترین نقش به درختان داده شده است و این امر بر خلاف نقش درختان در باغ های اروپایی است که به دلیل خصوصیات آب و هوایی از ارزش چندانی برخوردار نیستند.^{۲۶}

شاید پناه بردن از گرمای جهانی اقلیم خشک و سوزان به سایه طوبایی درخت، دلیلی بر این گرایش بوده است و به همین درختان کهن سال که نقش اساسی در تنظیم اکوسیستم محیط داشتند مورد توجه و تقدیس قرار می گرفته اند.

به همین دلایل است که باغ ایرانی به شکل مجموعه ای بسته (واحه)^{۲۷} و فراهم کننده شرایط مساعد آب و هوایی برای رشد و گسترش فضای سبز، تولید رطوبت، اکسیژن، تنظیم شرایط اقلیمی و کنترل اوضاع جوی عمل می کند، و همه این شرایط در سایه درختان کهن به عنوان مادری برای سایر

^{۲۲} تفسیر پرتوی از قرآن جلد ۴ ص ۲۷۸.

^{۲۳} و لقد راه نزه اخری، عند سدره المنتهی، عندها جنة المأوی.

^{۲۴} سوره نجم آیه ۱۵-۱۳ ”و یک بار دیگر هم (محمد ص) او (جبریل) را دیده بود. نزد سدره المنتهی، که بهشت مسکن متقیان در همان جا (سدره) است

^{۲۵} دکتر لطیف ابوالقاسمی، باغ - سازمان پارک ها، ۱۳۷۱، ص ۱۷.

^{۲۶} در فرهنگ غرب ”درخت“ به عنوان سمبول حیات و زندگی جاری و هم سمبول قدرت (Virility) و (Virilite) در زبان انگلیسی و فرانسه است و در تست های روان شناسی هم مورد توجه قرار می گیرد.

^{۲۷} ”واحه“ به معنی آبادی است که در میانه ریگستان قرار دارد و در فرهنگ لغات زبان انگلیسی و فرانسه معادل فارسی برای کلمه (Oasis) گرفته شده است. البته معنی کلمه (Oasis) به: واحه، آبادی یا مرغزار میان کویر، جای آرام و دنج (برای استراحت) خلاصه نمی شود و دارای معانی مجازی خاص می باشد. مثل: ”مرا در (Oasis) قلب بپذیرد“.

درختان فراهم می شود و تقلید از شیوه باغ سازی اروپایی (احداث پارک با ترکیبی از بوته ها، گل‌های فصلی، درختچه ها و تجهیزات شهری) نه تنها مشکلی از کمبود فضای سبز ما را حل نمی کند بلکه با تداوم تخریب باغ ها و تبدیل آن به ساختمان، ما را با فاجعه ای محتوم روبرو خواهد ساخت.^{۲۸}

ابعاد تمثیلی گیاهان در شکل گیری باغ و فضای مصنوع

این زمینه تاریخی به همراه دیدگاهی که قرآن کریم و احادیث ارائه داده است موجب تأکیدی دو چندان بر نقش و اهمیت درخت، سبزه و گیاه شده و حضور آن را از باغ های وسیع گرفته تا محیط محدود حیاط در خانه به عنوان تمثیلی از بهشت ملاحظه می کنیم. حضور نمادین بهشت در جای جای آثار هنری دوره اسلامی نیز دیده می شود. ایرانیان مسلمان در آن زمان که خود در باغ حضور ندارند نقش تمثیلی باغ ایرانی را در فرش درون خانه جلوه گر ساخته اند.^{۲۹}

نقش تمثیلی و انتزاعی درخت به صورت بته جقه بر پارچه و طرح گلدانی در نقوش کاشی و غایت این نقوش انتزاعی به شکل اسلیمی در همه فضای زندگی حضور یافته است.

هندسه باغ ایرانی

طرح باغ ایرانی بر اساس توجه و کاربرد خاص مربع در ترکیب کلی و اجزاء آن استوار است و این خصیصه شخصیت متمایز باغ ایرانی را تشکیل می دهد و از دیرباز مورد توجه دیگران بوده است. "گزنفن"^{۳۰} در کتاب خود به نام "کونومیگوس" نقل کرده است که کورش شخصاً "لیزاندرا"^{۳۱} را به تماشای باغ خود در "سارد" برده است که:

لیزاندرا از مشاهده زیبایی درخت ها، نظم و دقت فواصل آنها و مستقیم بودن ردیف ها و زاویه ها و روایح معطر و متعددی که هنگام گردش به مشام آن دو می رسیده، تحسین و تمجید می کند.^{۳۲} این که از چه زمان مربع یا مربع مستطیل در طرح باغ مورد استفاده قرار گرفته محتاج تحقیقات فراوان است اما دلایل بسیاری برای کاربرد مربع در خلق محیط زیست انسان و از جمله باغ ایرانی می توان ذکر کرد:

^{۲۸} و این در حالی است که اروپائیان که در شرایط آب و هوای مساعدتر هستند مبارزه با از بین بردن حتی یکصد درخت را مجذانه دنبال می کنند.

^{۲۹} جلوه نقش باغ به عنوان تمثیلی از بهشت بر فرش مورد توجه بسیاری از ایران شناسان قرار گرفته است و خود می تواند موضوع یک تحقیق وسیع قرار گیرد. که از آن جمله می توان مقاله زیر را نام برد:

Curatola. Giovanni Garden and Garden Carpets: an Open Problem Environmental Design (Water and Architecture) Journal of The Environmental Design No: 2 Islami / 1985.

^{۳۰} (Xenophon) سردار و فیلسوف یونانی (۴۳۰، ۳۵۵ ق. م.).

^{۳۱} (Lizandr) دریا سالار اسپارتی (۳۹۵ ق. م.).

^{۳۲} ویکتوریا سکویل وست (مقاله باغ های ایران)، میراث ایران، ترجمه احمد بیرشک، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶ ص ۴۰۵.

ابعاد تمثیلی گردش آب و تقسیم هندسی باغ ایرانی

جاری شدن آب از جای جای باغ (در باغ ایرانی آب را به درون زمین برده و از مکان های خاص به بیرون جاری می کرده اند).^{۳۳} و حرکت آن در چهار جهت و چهار جوی، تمثیلی از چهار نهر بهشتی است که در باغ ایرانی به کار گرفته شده است.

گرچه در بسیاری از باغ های ایرانی می بینیم که آب از یک جهت آمده و ضمن ریختن در یک حوض مقسم در سه جهت دیگر جاری شده است اما گردش آب را در چهار جهت تداعی می کند.

نقوش کاشی های به دست آمده از شوش که تا قرن ۲۳ قبل از میلاد هم می رسد شامل برکه آب و درخت زار می باشد اما از ترکیب هندسی و تقسیم باغ به چهار قسمت و آب گذرهای مستقیم نشانی نداشته است و صرفاً نمایان گر اهمیت آب و گیاه در زندگی مردم آن روزگار بوده است.

گرچه بعضی از این نقوش "دنیا" را نشان می دهد که به چهار قسمت تقسیم شده و گاهی آبخیزی هم در وسط آن مشاهده می گردد.^{۳۴} اما دلالت بر باغ با طرح هندسی نمی کند بلکه تصور انسان آن روز از زمین را نشان می دهد و این همان تصور سمبلیک است که اساس تصورات هندسی و عقلانی را که نقش اصلی در خلق محیط مصنوع و از جمله باغ ایرانی دارد تشکیل می دهد.^{۳۵}

اگر باغ سلطنتی پاسارگارد (که اولین نمونه باغ ایرانی کشف شده قبل از اسلام است) را مورد بررسی قرار دهیم می بینیم که حوضچه های سنگی مقسم و آب گذرهای سنگی مستقیم در آن مورد استفاده قرار گرفته است علی رغم آنکه شواهد ظاهری نشان گر تقسیم باغ به دو قسمت (دو مستطیل) است و حوضچه های سنگی موجود تنها به سه آب گذر (یک ورودی و دو خروجی) متصل شده اند، دیوید استروناخ معتقد است که باغ مذکور یک "مسیر دید" طولانی و مرکزی داشته (که به دلیل شخم زدن زمین در دوره های بعد به کلی از بین رفته اند). و به وسیله آب گذرهای متقاطع باغ را به چهار قسمت متساوی تقسیم می کرده و بنیادی ترین عامل "باغ ایرانی" یعنی "چهار باغ" در پلان باغ اصلی کورش در پاسارگاد وجود داشته است.^{۳۶}

البته این نکته نیز قابل ذکر است که باغ مذکور به گفته استروناخ احتمالاً فقط سه مدخل ورودی داشته (کوشک A، کوشک B و کاخ P) که موقعیت متقارنی ندارند و طرح باغ تکامل نیافته ای را تشکیل

---

^{۳۳} معمولاً آب باغ های ایرانی به وسیله کاریز (قنات) تأمین می شده است و باغ معمولاً در مظهر قنات واقع می شده و این امکان را فراهم میکرده است که آب از محل خاص از درون زمین بیرون آمده و جاری شود اگرچه این گونه تمهیدات به صورت بسیار متنوعی با استفاده از لوله های (تنبوشه) سفالی به وجود می آمده است که نمونه جالب آن را در باغ فین کاشان مشاهده می کنیم.

^{۳۴} دونالدویلبر، باغ های ایران و کوشک های آن، ترجمه مهین دخت صبا، بنگاه، ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸ ص ۱۹.

^{۳۵} تصور تقسیم عالم به چهار قسمت از دیرباز به عنوان یک دیدگاه هند و ایرانی مطرح بوده است.

^{۳۶} برای اطلاع بیشتر رجوع شود به مقاله: شکل گیری باغ سلطنتی پاسارگارد و تأثیر آن در باغ سازی ایران، دیوید استروناخ، ترجمه کامیار عبیدی، فصل نامه اثر، ش ۲۲ و ۲۳.

می دهند. و علی رغم نظرات استروناخ می توان شباهتی بین اتصال حوضچه های سنگی و آب گذرهای موجود در این باغ با معانی تمثیلی کاربرد آب در معابد آب از جمله معبد آناهیتا (پلان معبد مربع است) که دارای سه ورودی آب و سنگ چاه جذبی سه جهته (ثلاثه غساله) بوده است ملاحظه کرد.

و هم چنین این سؤال مطرح است که آیا سه بنای یاد شده به عنوان تمثیلی از اعتقادات مزدیسنی در مورد سه سرای بهشت که در بخش انسان و بهشت اشاره کردیم نیست؟^{۳۷}

آنچه مسلم است کاربرد وسیع ترکیب هندسی چهار باغ و آب راه های اصلی و متقاطع باغ های ایرانی در دوره پس از اسلام را می توان نتیجه ابعاد تمثیلی بهشت در قرآن (چهار نهر بهشتی) و دیدگاه کهن انسان به زمین به عنوان تمثیلی از کل طبیعت دانست.^{۳۸}

دیدگاههای دیگری نظیر اعتقاد به طبایع چهارگانه عناصر اربعه و... نیز. به خصوص در دوران بعد از اسلام در بین مسلمانان رواج یافته که از یونان باستان اتخاذ شده و علی رغم آن که در تأکید معانی تمثیلی نقش داشته اند اما نمی توان آنها را جزو عوامل اصلی محسوب کرد.

از خصوصیات دیگر باغ ایرانی محصور بودن آن به وسیله ترکیبی از دیوارهای بلند و درختان خاص^{۳۹} بوده است که توان مقابله با شرایط آب و هوایی محیط را داشته و بومی منطقه بوده اند.

دیدگاه کاربردی

اگر محیط مصنوع و از جمله باغ ایرانی را مورد بررسی قرار دهیم می توان دلایل زیر را برای هندسه حاکم بر آن ارائه داد.

- از زمانی که انسان شروع به کشاورزی نمود و برای آماده ساختن خاک، گاو آهن را اختراع کرد بر اثر تجربه به این قاعده هندسی دست یافت که سهل ترین راه برای شخم زدن زمین حرکت آن در جهت مستقیم و موازی هم می باشد و بدین ترتیب قطعات زمین به اشکال مربع و مستطیل درآمد.

- همین قاعده هندسی زمانی که قصد آبیاری مزارع را داشت نیز به عنوان سهل ترین راه برای آب رسانی، با طی کردن مسافت کمتر و جلوگیری از هدر رفتن آب مورد توجه قرار گرفت.

---

^{۳۷} پاسخ به سؤالات بالا محتاج به تحقیق بیشتر است که به زمانی دیگر موکول می کنیم.

^{۳۸} بانو سکویل وست در همان مأخذ ص ۴۰۷ در این باره می گوید:

در کتاب پیدایش انجیل چنین گوید: "نهری از بهشت جاری شد تا باغ عدن را سیراب کند و از آن جا به چهار شعبه تقسیم شد که یکی "پیزون" (Pison) و دومی "جیحون" (Gihon) و سومی "هیدکل" (Hiddekel) و چهارمی "قرات" (Euphrates) نام گرفت.

^{۳۹} هر محل از باغ به گونه گیاهی و درخت خاصی اختصاص داشته است که ایرانیان بر اثر قرن ها تجربه به آن دست یافته اند این اطلاعات شامل: گونه های گیاهی هر منطقه، هم زیستی گیاهان مختلف در کنار هم، تعیین درختانی که در کنار باغ به عنوان فیلتر در مقابل هوای خشک بیرون باغ مقاومت می کرده، و... برای اطلاع در زمینه، گونه های گیاهی باغ های ایرانی به منابع زیر مراجعه شود: ارشاد الزراعه، قاسم بن یوسف ابونصر هروی، ۹۲۱ ه. ق، چاپ تهران ۱۳۵۶.

- فصل نامه آبادی، مقاله باغ های ایرانی، استاد محمد کریم پیرنیا، ص ۷-۹.

شیوه جمع شدن آب در طبیعت و تشکیل نظام شاخه ای که بهترین کاربرد را برای این منظور دارد و مشتمل بر جوی ها، نهرها و رودها است منشأ الهام انسان برای تقسیم آب در مزارع اما به شکل عقلانی آن شده است.

بررسی هایی که اخیراً در طبیعت انجام شده نظام شاخه ای بهتری را برای ارتباط بین منبع تغذیه و تغذیه گیرنده کشف کرده است که مشتمل بر ترکیبی از بازوها و گره ها که با زوایای ۱۲۰ درجه به هم متصل هستند می شود اما اشکال هندسی به وجود آمده از این ترکیب با عوامل قبلی و عوامل روان شناختی نمی تواند و نمی توانسته راه حل صحیحی ارائه دهد.

یکی دیگر از خصوصیات مهم باغ ایرانی نظم دقیق و هندسی در نحوه کاشتن درختان است و برای این منظور هر بخش از باغ که به شکل مربع یا مستطیل است به مربع های کوچک تقسیم و در هر رأس این شبکه مربعی یک درخت که عمر طولانی تر دارد کاشته می شد و سپس این مربع ها به مربع کوچکتر تقسیم و در هر رأس آن درختان با عمر متوسط و به همین ترتیب درختان با عمر کوتاه در رؤس مربع های میان آنها کاشته می شد.

این نظم هندسی به قدری دقیق بوده که از هر طرف نگاه می کردند، ردیف درختان دیده می شده است و مورد توجه اکثر جهان گردان قرار می گرفته که در بخش قبلی به نقل از لیزاندر یک مورد را ذکر کردیم.

این نظم از نظر عملکردی به گونه ای بود که در اثر گذشت زمان و جای گزینی احتمالی درختان از بین رفته تا زمان های طولانی حفظ می شد و شکل کلی باغ از بین نمی رفت، و به علاوه امکان نورگیری منظم همه درختان فراهم می شده و به ناگهان قسمت اعظمی از باغ خالی از درخت نمی شده است. هماهنگی شکل هندسی فضای برون با درون (کوشک) دلیل دیگری بر این نظام هندسی است و نظام هندسی فضای درونی خود وابسته به عوامل بسیار دیگری است که از حوصله این بحث خارج است.

دیدگاه روان شناسانه

تا آن هنگام که موجودی به صورت ثابت در مکانی استقرار یافته و داعیه ای برای حرکت مکانی ندارد جهت یابی برای او بی معنا است.

هر موجود زنده محتاج به حرکت می باشد و عوامل بسیاری در تشکیل تصویر ذهنی و تعیین قواعد جهت یابی او مؤثر است. (آناتومی بدن موجود زنده، محلی قرارگیری اعضای اصل ادراکی وی، نوع ابزارهای حرکتی حیوان، وضعیت قرارگیری بدن - عمودی، افقی یا مایل - و ...) این عوامل قواعد جهت یابی خاصی را در موجود پدید می آورد که جهت یابی در انسان (بالا، پایین، راست، چپ. جلو و عقب) نیز براساس استوار است.

خلق محیط مصنوع از دیرباز توسط انسان بر این قاعده شکل گرفته است و قوه عاقله او نیز (اصل دانستن نظام عقلانی و ریاضی و شمول هندسه بر محیط مصنوع) آن را تأیید می کند.^{۴۰} و به طور کلی از نظر روان شناختی لازمه "میدان ادراکی" یا "فضا" از نظر انسان وجود قواعد جهت یابی و شکل گیری محیط براساس آن قواعد است و نبودن قواعد، مساوی با سردرگمی، احساس ترس - وحشت و عدم آرامش و شرایط روانی سکونت و امنیت می باشد.

علاوه بر عناصر خطی (آب گذرها و میان کرت ها) که در راستای چهار جهت اصلی قرار گرفته است، دیوارها به عنوان محصور کننده فضا در تعریف فضا و میدان ادراکی که منطبق بر گرایش درونگرایانه ایرانیان و مسلمانان نقش خاصی را ایفا می کنند.

سایر خصوصیات هندسی باغ ایرانی

یکی دیگر از خصوصیات هندسی باغ های ایرانی قرارگیری منظره روبروی کوشک و کشیدگی کل باغ در جهت شمال و جنوب است. در بررسی ای که بر روی پلان تعداد زیادی از سایت پلان های موجود از باغ های تاریخی صورت گرفت محور طولی باغ در راستای شمالی - جنوبی با اختلاف زاویه ناچیزی قرار می گیرد.

دلایلی که می توان در مورد آن برشمرد:

- ۱- تنظیم نور در محوطه باغ و ایجاد بیشترین سایه در اوقات روز در چشم انداز اصلی باغ، که با توجه به وضعیت آب و هوایی ایران راه حل مناسبی است.
- ۲- اختلاف زاویه مذکور به وضعیت زمین، جهت وزش بادهای فصلی و ... مربوط می شود.

ابعاد فرهنگی اجتماعی در شکل گیری باغ ها و تداوم سنت باغ سازی

در پایان این مقاله در مورد باغ ایرانی و انطباق آن با نیازهای ضروری انسان مسلمان ایرانی در قرن حاضر ضروری است.

همان طور که ذکر شد باغ ایرانی همراه با پیشرفت تمدن و فرهنگ پارسیانی که در ایران استقرار یافتند به تدریج شکل گرفته است. دست یابی به نظم حاکم بر باغ ایرانی در زمان طولانی و همراه با تحولات تمدن و شکل گیری فرهنگ ایرانی حاصل شده است.

گرچه این نظم مبتنی بر دیدگاه های دقیق نمادین و تمثیلی نشأت گرفته از دین (زرتشت و سپس اسلام) و فرهنگ ایرانی بوده است اما واقعیت آن است که اکثر باغ ها توسط شاهان، حاکمان، متمولین و ... اکثراً برای ایجاد شرایط زندگی برتر و متمایز از مردم ساخته شده است.

---

^{۴۰} برای اطلاع بیشتر رجوع شود به: مجتبی انصاری، مقاله چگونگی ارتباط با انسان با محیط مصنوع، دوره دکتری معماری، دانشگاه تهران، تیر ۱۳۷۴.

دانشگاه علم و صنعت ایران

Islamicarchitecture.ir

کتابخانه

قطب علمی
معماری اسلامی

کد فایل: قطب علمی معماری اسلامی - معماری اسلامی

در قرآن کریم به موزات آیات بسیاری که در توصیف بهشت آمده است بهشت های دنیوی و زیبایی های طبیعت را نیز برشمرده، آنها را ناپایدار دانسته و انسان را از دل بستن به آنها بر حذر داشته و در آیات بسیاری به عاقبت مستکبرینی که متاع و امکانات دنیوی را وسیله کفر و استکبار قرار داده و بدانها بر مردم فخر فروخته اند اشاره و همه نعمت های الهی را وسیله شناخت و تدبر و فراهم ساختن راه دستیابی به بهشت جاودان دانسته است.

البته باغهایی نیز بوده است که برای عموم ساخته شده و مردم امکان استفاده از آن را داشته اند که از این جمله می توان از باغ های چهار باغ اصفهان در دوره صفویه^{۴۱} و باغ های موقوفه که عواید آن در امور عام المنفعه خرج می شده است نام برد. و این باغ ها را مصداقی از بهشت (آخرت) با درهای گشوده (جنات عدن مفتحه لهم الابواب)^{۴۲} او بدون مانع بر روی پرهیزکاران دانست.

بهشت هایی که نه تنها زکات آن بلکه تمام عواید آن در راه خیر و کمک به مستمندان خرج می شود. و این در حالی است که سال هاست فضاهای سبز موجود در شهرها که به دلیل عدم توجه در بهره گیری از این سنت نیکو (رعایت اصول باغ سازی ایرانی) و روی آوردن به تقلید از غرب و احداث پارک های بی ثمر و کم درخت از ایجاد سایه بر سر شهر نشینان ما عاجزاند چه رسد به تصفیه هوا و کاهش آلودگی صوتی، و این همه با مخارج هنگفتی حاصل شده است با حداقل عواید. پس بیاییم این سنت نیکوی باغ سازی، نه پارک سازی را احیا کنیم.

مآخذ

- ۱- ابوالقاسمی، دکتر لطیف، باغ، سازمان پارک ها، ۱۳۷۱ تهران.
- ۲- استروناخ، دیوید، فصل نامه اثر، ش ۲۲ و ۲۳، مقاله شکل گیری باغ سلطنتی پاسارگاد و تأثیر آن در باغ سازی ایران، ترجمه کامیار عبدی.

---

^{۴۱} پی یتر و دلا واله جهانگرد ایتالیایی که در زمان صفویان (۱۶۱۸م) به ایران آمده است که در توصیف باغ های چهار باغ اصفهان می نویسد: "در کنار خیابان دیوارهای یکسان و منطقی وجود دارد که در داخل آنها باغ هایی واقع شده و ورود به آنها برای گردش مردم آزاد است و با انعام مختصری به باغبان می توان به حد دلخواه از میوه جات آن بهره گرفت، نقل از مجله هنر و مردم شماره ۹۶ و ۹۷ ص ۵.

^{۴۲} قرآن کریم سوره ص آیه ۵۰.